

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЕСТЕТИКИ ТА ПОЕТИКИ ЛІТЕРАТУРНОГО ТВОРУ

УДК 821.161.2.09

Л.К. ОЛЯНДЕР,
*доктор філологічних наук, професор,
завідувач кафедри слов'янської філології
Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (м. Луцьк)*

ПОЕТИКА ЗАГОЛОВКА ЛЮДСЬКИХ ДОКУМЕНТІВ: НАЗВА ЯК ТЕКСТ

У статті *людський документ* останнього часу (2011–2013 рр.), присвячений епосі українського шістдесятництва, представлено невід'ємною складовою літературного процесу, що сприймається «як єдиний духовний організм» (О. Гончар), детально проаналізовано поетику назв спогадів, взятих за цілісний текст і в діалогічних відношеннях, чотирьох авторів – М. Руденка («Найбільше диво – життя»), І. Дзюби («Не окремо взяте життя»), І. Жиленко («homo feriens»), С. Кириченко («Люди не зі страху»), зокрема, охарактеризовано специфічну структуру заголовків, що відповідає закодованому в них художньо-філософському змісту, який розгортається в тексті творів, і є афористичним виразом світоглядних та життєвих позицій не лише кожного з авторів, а й всього покоління українських шістдесятників.

Ключові слова: афоризм, контекст, концепт, людський документ, наратив, поетика, структура, текст.

– Ви забрали в нас все, тепер хочете забрати останнє – мову. Навіщо вона вам? А ми без неї – не ми: якщо не стане її – не стане і нас.

Олесь Гончар. 24.09.[19]75. Репліка. Щоденники.

Українці – це нація, що її витіснили з життя шляхом фізичного знищення, духовної експропріації, генетичних мутацій, цілеспрямованого перемішування народів на її території, внаслідок чого відбулася амнезія історичної пам'яті і якісні втрати самого національного генотипу.

Ліна Костенко. Гуманітарна аура нації і дефект головного дзеркала.

Воля – це унікальне, велике, обсяжне, глибоке поняття. Для людини, для її нормального стану – необхідне, як повітря, вода, їжа! Волю оспівують з давніх-давен і поети, і мистці, і вчені, про неї мріють і народи, і окремі люди! За неї віддають життя, витримують нестерпні муки та не зраджують її!

Ніна Вірченко. Зернини життя мого.

Олесь Гончар, осягаючи думкою розвиток українського красного письменства, висловив судження методологічного характеру: «Література народу – різних часів і різних поколінь, – пише він у щоденнику 30.10.[19]80 р., – має розглядатись як *єдиний духовний організм*. Шевченко, Франко, Тичина, Симоненко, Ліна – це ж все єдність» [4, с. 2, 435].

© Л.К. Оляндер, 2014

У цю нерозривну єдність невід'ємною складовою входять і мемуарні твори шістдесятників, написані у 2011–2013 рр., зокрема спогади М. Руденка, І. Дзюби, І. Жиленко, С. Кириченко, котрі слушно визначаються терміном – *людський документ*.

Мета статті полягає в тому, щоб, виходячи з положення О. Гончара про літературний процес, охарактеризувати поетику назв спогадів М. Руденка, І. Дзюби, І. Жиленко, С. Кириченко, розкрити специфіку їхньої структури, що відповідає вміщеному в них художньо-філософському змісту, життєвій позиції кожного з них і всього їхнього покоління.

Активізація жанру спогадів в українському красному письменстві має свої специфічні причини, головна з них полягає не лише в тому, щоб просто – хоча і це важливо – *прожити й розповісти* (вираз А. Дімарова) про власне життя і про свій час, а й у гострій потребі встановити історичну правду в житті народу, правду, яка або спотворювалася – часто-густо із злочинним наклепом – режимним офіціозом, або замовчувалася. Невипадково в спогадах А. Дімарова «Прожити й розповісти» (1997), зворотним читанням у заголовку епічність слова *прожити* – пройти життя день за днем – набуває яскраво вираженої експресії: то треба ж було все *пережити* і *вистояти!!!* А слово *розповісти* звучить як обов'язок донести до нащадків правду такою, якою вона є. І правда ця знайшла свій вираз у гіркоті і душевному болю письменника, коли він говорив про долю своєї матері, яка доклала великих зусиль, щоб врятувати своїх дітей:

«Колись, – згадував слова своєї неньки А. Дімаров уже наприкінці свого земного шляху, – сказала: “Синку, мабуть, як і вмру, а в мене жижки від страху труситимуться”. Залякане покоління наших батьків...» [16].

У нашому сьогоденні, коли відбувається відродження історичної пам'яті українського народу, *людський документ / свідчення* набуває особливої ваги, бо в ньому йдеться про те, як глобальні події впливали на долю і характер людини і як людина реалізувала себе і своє життя в несприятливих, а то й трагічних для неї обставинах, коли наповнювалися особливим смислом актуальні слова ліричного героя з пастернаківського «Гамлета»:

Я один, все тонет в фарисействе.
Жизнь прожить – не поле перейти [11, с. 511].

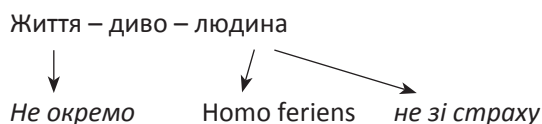
Для детального аналізу назв людського документа не випадково обрано чотири книги спогадів – «Найбільше диво – життя» (2013) М. Руденка, «Не окремо взяте життя» (2013) І. Дзюби [5], «Ното feriens» (2011) І. Жиленко [6] і «Люди не зі страху» (2013) С. Кириченко [7]: у них крізь власну долю, неповторну особистість, її світогляд і індивідуальність стилю кожного з авторів виразно проступає спільність обраних ними для осмислення життєвого шляху основних координат, що є каркасом для всієї конструкції твору. І це знайшло свій виразний відбиток у заголовках їхніх творів, заголовках / афоризмах, які, насамперед, варто розглядати як *текст / код*, де зашифровано всі смисли, що поступово і різнобічно *проявляються* (графічне вираження цього процесу дано Т. Гундоровою) під час його сприйняття всього тексту. Але цього недостатньо. Щоб *проявлення* прихованих смислів, у тому числі *Буттєвого* характеру не тільки ставали більш зримими, а й сприяли виникненню філософських інтенцій, потрібен експериментальний підхід. На нашу думку, доцільно назви спогадів М. Руденка, І. Дзюби, І. Жиленко і С. Кириченко поставити поряд, вважаючи їх за частини єдиного поліфонічного, багатоголосого тексту, що формується в реципієнта, який спочатку сприймає *Життя* як *диво*, далі бачить одиницю в контексті *множин*, які, у свою чергу, складаються з одиниць (*не окремо взяте життя*), такою одиницею є *Ното feriens* (людина, що святкує життя), і ця людина не знає страху. За цих умов уже лише по чергове читання назв – тобто по горизонталі – складає *сюжетну* канву, на тлі якої розкривається гуманістична концепція *Людини*, концепція, що сформована доленосними фактами історичної дійсності.

Можливості скласти чітке концептуальне уявлення про людину лише на підставі вишуканих по горизонталі заголовків: «Найбільше диво – життя» – «Не окремо взяте життя» – «Ното feriens» – «Люди не зі страху» – обумовлені їхньою специфікою. Назви, які дали своїм мемуарам М. Руденко, І. Дзюба, І. Жиленко і С. Кириченко, не просто афористичні, що має бути властиво будь-якому заголовку [10, с. 277]. Це *заголовки / афоризми*, які за своєю

завершеністю є прислів'ями. Афоризми «Найбільше диво – життя» та «Люди не зі страху» можуть застосовуватися реципієнтом у різних випадках життя, як всі крилаті слова. А назва І. Дзюби актуальна ще і в методологічному плані, тоді, коли виникає потреба охарактеризувати ту чи іншу постать. Ці заголовки настільки самодостатні за своїм смислом, що можуть існувати самостійно, стимулюючи творчі здібності сприймача. Саме так вчинив Ч. Айтматов з поетичним рядком Б. Пастернака: «*И дольше века длится день*», конкретизуючи цей вираз історією Буранного полустанку. А. Димаров говорив: «Я весь час прагнув зробити із читача співавтора, щоб він теж побув у моїй шкурі й в деяких місцях навіть додумав сюжет». Властивості заголовків М. Руденко, І. Дзюби, І. Жиленко і С. Кириченко наштовхують читача / співавтора на інтенції.

Водночас співвіднесені один з одним заголовки мемуарів; «Найбільше диво – життя» – «Не окремо взяте життя» – *Homo feriens* – «Люди не зі страху» – складають той *гіпертекст*, який дозволяє встановити перегуки меж повними текстами спогадів і по горизонталі, і по вертикалі.

Розгляд цих назв дає підстави виявити основні кодові константи, на які спираються з особливим акцентуванням роздуми авторів над прожитим ними біографічним та історичним часопросторами і які визначають нарративну стратегію творів:

При цьому кожен з авторів у заголовку своїх спогадів надає домінуючу роль одному з концептів, не применшуючи значення іншого. Так, у М. Руденко концепт *життя* є головним, але акцент він ставить на слові *диво*, враховуючи його семантичні аберації контроверсійного характеру, що й позначає *СУМ*:

«*Диво* – те, що викликає подив, здивування, чудо....стан, викликаний здивуванням» [14, с. 272].

Отже, основним концептом спогадів М. Руденка є словосполучення *диво – життя*. І не випадково Є. Сверстюк насамперед почав розшифровувати зміст слова *диво*:

«Цікаве життя. Безбарвне життя. Беззмістовне життя. Трудове життя. За цими словами – людські обличчя» [13, с. 9].

Водночас Є. Сверстюк останнім реченням вказує на те, що і М. Руденко, як і І. Дзюба, бере кожне життя *не окремо*. І багато зображених ним людей є – до речі, як і сам автор, – людьми *не зі страху*, людьми, котрі люблять життя, і про яких можна сказати: кожен з них – *homo feriens*.

Розглядаючи заголовок спогадів М. Руденка, важливо звернути увагу на *тире*, ще втрачає свій нейтралітет до змісту, що створює *паузу* і тим самим – раптом, як сполох! – викликає в уяві сприймача цілісну візуальну картину часопростору *Життя*, з безмежністю і протиріччям його проявів, картину часопростору, котрий синтезує в собі *Буття* і *побут*, протистояння *Добра* і *Зла*, високого і низького, злети Людського Духу і падіння людини до нелюда. Усе це створює атмосферу очікування відповіді в подальшому тексті на низку питань: «яким же постане *диво життя* в ньому?», «у чому і яких формах проявиться це *диво*» і т. ін.

Концепт *диво – життя* починає розкриватись через структуру руденківських спогадів, які складаються з двох книг. У другій книзі *диво як здивування* проявляється в повну силу: здається невіргодним те, що людину карають саме за те, що вона є *Людиною* – творчою, талановитою, чесною, непідкупною, волелюбною, за те, що вона прагне свободи для себе і свого народу. І відбувається це тоді, коли, здавалось, по *сталінізму* було нанесено *нищівний удар*, а насправді «*держава не переставала бути тоталітарним драконом*», а «*особи, які нею керували, намагалися надати їй бодай трохи гуманнішого вигляду*» [12, с. 319]. І назва розділу першої книги – «Криза партійної ідеології» – слугує першою сходинкою до трагедії героїчного покоління шістдесятників, які вступили у боротьбу з *тоталі-*

тарним драконом: заголовки відзначають етапи страдницького шляху всього складу української Гельсінкської групи: «Донецька в'язниця» – «Слідство» – «Суд у Дружкіці» – «Дорога до Мордовії» – «Зона ч. 19» <...> – «Кучинські тортури» та ін.

Ось тільки одна сцена в карцері, в якій зображено безглузду жорстокість, що викликає здивування:

«Під віконцем щось схоже на низеньку призьбу, також із бетону. Гострий виступ покритий сивим морозяним хутром, але в мене немає сил – лягаю на підлогу, голову кладу на призьбу, плечима впираюся в промерзлий бетон. Так я робитому і сьогодні, й завтра по кілька годин на добу – треба ж такі дати спочити немолодим ногам і покаліченому хребту. <...> Хлопці вимагають, аби до мене прийшов лікар. Лікар приходиться – той самий, що “лікував” Некіпелова, мої друзі йому пояснюють:

– Микола Данилович – інвалід війни, в нього ушкоджений хребет. Йому потрібне нормальне сидіння, бодай простенький стілець. Але обов'язково зі спинкою.

Лікар зникає, натомість з'являється сам підполковник Федоров. Від оголошує через відчинену кормушку:

– Засуджений Руденко! Ви знов підбурюєте інших. Поясняю: ви втратили право називатися інвалідом Вітчизняної війни. Незабаром це буде оформлено документально.

Підполковник люто грюкнув кормушкою й пішов геть. Ми всі спантеличені його дивовижною заявою: як можна інвалід втратити право на інвалідність» [12, с. 656].

Аналіз назв розділів свідчить, що вони послідовно розкривають заголовок усієї книги – «Найбільше диво – життя». Проте концепт *диво – життя* у своєму синонімічному вищезначенні – *світ прекрасний* з'являється лише в тексті [12, с. 22]. Вираз *світ прекрасний* – це певною мірою інтертекстуальна вставка, тому що на пам'ять приходять слова О. Блока з поеми «Возмездие»:

*Сотри случайные черты –
И ты увидишь: мир прекрасен.
Познай, где свет, – поймешь, где тьма* [2, с. 355].

Процитовані рядки російського поета виражають призначення і сенс життя М. Руденка, який для того, щоб стерти *случайные черты* – хоча не такі вже й випадкові – зійшов на свою Голгофу, відстоюючи гідність та свободу, свою та свого народу, і тим одержав право гордо казати чи думати: *Я – Ното feriens, Я – Людина не зі страху, Я є не переможеним жорстокою владою і святкую свою Перемогу*. Звичайно – це вже інтенція: М. Руденко, який любив красу життя і вмів радіти їй, особисто таких слів про себе не говорив і не писав. І в заголовках спогадів тільки один раз прозвучало: «Радісна несподіванка».

У сюжетній канві назви книги С. Кириченко. «Люди не зі страху. Українська сага. Спогади» в центр потрапляє визначення жанру – сага, що в суспільному тезаурусі активізують словникові визначення терміна, тому що воно передбачає, як відомо, очікування. На нашу думку, доцільно враховувати трактування *саги* як «Літературознавчим словником-довідником» (К., 1997) Романа Гром'яка, Юрія Ковальова та ін., так і «Поэтическим словарем» (М., 1966) Олександра Квятковського, бо вони уточнюють один одного. Спільним є головна ознака саги – це «оригінальні та перекладні епічні (історичні та героїчні твори) з віршованими вставками» [10, с. 622]. Проте українським дослідником пропущено, на нашу думку, суттєве для жанрового усвідомлення книги С. Кириченко слово *пісня*, на що звертає увагу О. Квятковський: «САГА (др.-сканд. *saða* – *песнь, повествование*) название древнескандинавских и древнеирландских сказаний о легендарных героях и исторических деятелях» [8, с. 252]. Слово *пісня* в українській сазі С. Кириченко підкреслює ліричне вираження долі мужніх і героїчних людей – хоча вони себе такими не вважали – які складали покоління шістдесятників, і які з будень українського буття в умовах жорстокого й лицемірного режиму постали як *«рыцари без страха и упрека»*, як душа і гордість нації.

Якщо заглибитись у заголовок «Люди не зі страху», то асоціативно і мимовільно згадується назва книги П. Вершигори «Люди с чистой совестью». Іншими словам, *люди не зі страху – люди з чистою совістю*, тобто заголовок спогадів С. Кириченко має ознаки інтертекстуальності. Л. Бублейник у статті «Интертекстуализация как средство создания словесного образа» зауважувала: «Обязательным условием и предпосылкой “узнаваемости” перестроенного интертекста является сохранение ритмико-синтаксической структуры и – отчасти – лексического наполнения» [3, с. 295]. Усі ці ознаки спостерігаються в афоризмі «Люди не зі страху», а незначне порушення у ритмі при поєднанні обох назв лише підкреслює духовну стійкість шістдесятників.

Афористичність філософського спрямування властива і для Ірини Жиленко, яка стверджувала торжество радості непереможеного життя. Вона послідовно відстоювала людину і її життя як найвищу цінність, у чому яскраво проявилася послідовна гуманістична спрямованість не лише спогадів, а й всього доробку поетеси, яка до останнього свого часу стверджувала: «Лично для меня человек и его жизнь – это все» [Цит. за: 15]. І як заповіт звучать – тепер і від самої І. Жиленко – наведені нею слова з листа Опанаса Заливахи, написані ним незадовго до смерті, якими поетеса завершує свої спогади:

«Людські трагедії і страждання – занадто велика плата за ту крихтину часу, яку ми зємо життям. Але – цікаво. І це єдине найкраще, що є в житейській грі, – оця цікавість, надія, чекання, подив» [6, с. 774].

Ось чому її лебедина пісня – спогади, де життя постало у всіх його проявах, в тому числі і трагічних, носить оптимістичну назву «Номо feriens».

На завершення треба зазначити, що вишикуваний тут рад назв спогадів – «*Найбільше диво – життя*» – «*Не окремо взяте життя*» – «*Номо feriens*» – «*Люди не зі страху*» складають певний смисловий центр, котрий може притягувати до себе інші назви мемуарної прози, присвяченої шістдесятникам. Так, у коло їхнього тяжіння органічно входить книга Н. Вірченко «Зернини життя мого», В. Захарченко «У магнієвому сполохові» та ін. Кожен автор у назві, акцентуючи увагу на різнобічних проявах життя, тим самим не лише особисто стає в діалогічні відносини, а й залучає до діалогу і інтенцій читача. Досліджуючи поетику назв спогадів, можливо скласти аксіологічну *карту / путівник* мемуарній прозі шістдесятництва, що дозволить, з одного боку, засвоїти повною мірою весь ареал *людського документа*, який висвітлює стійкість і волелюбність українського народу, збагачує його пам'ять щирою і правдивою розповіддю про його героїчне та трагічне минуле; вселяє віру в майбутнє державності України; з іншого – дає змогу досягнути поетичну красу і смислову ємність апокрифічних мемуарних назв, які збагачують образність української художньої мови. При цьому важливо встановлювати і розкривати семантичні зв'язки між назвами, що породжують нові смисли. Перифразуючи слова Н. Астрахан, треба наголосити, «*конкретна інтерпретація таких зв'язків має перебувати в центрі уваги філософії та естетики як філософської дисципліни*» [1, с. 15], а також літературознавства. І ця велика робота лежить попереду: поетика назв людського документа про шістдесятників потребує подальшого глибокого вивчення.

Список використаних джерел

1. Астрахан Н. Буття літературного твору: Аналітичне та інтерпретаційне моделювання / Наталія Астрахан. – К.: Академвидав, 2014. – 432 с.
2. Блок А. Возмездие / А. Блок // Стихотворения и поэмы: В 2 т. Библиотека поэта. Малая серия. – М.: Сов. писатель, 1961. – Т. 2. – 459 с.
3. Бублейник Л. Вибрані праці / Л. Бублейник. – Луцьк: ПВД Твердиня, 2013. – 703 с.
4. Гончар О.Т. Щоденники: у 3-т. / упорядн., підгот. текстів, ілюстр. матеріалу В.Д. Гончар [Худож. оформ. М.С. Пшінки] / О.Т. Гончар. – К.: Веселка, 2003. – Т. 2 (1968–1983). – 607 с.
5. Дзюба І. Не окремо взяте життя / І. Дзюба. – К.: Либідь, 2013. – 760 с.
6. Жиленко І. Номо feriens / І. Жиленко. – К.: Смолоскип, 2011. – 816 с.
7. Кириченко С. Люди не із страху / С. Кириченко. – К.: Смолоскип, 2013. – 920 с.

8. Квятковский О. Поэтический словарь / О. Квятковский. – М.: Советская энциклопедия, 1966. – 375 с.
9. Костенко Л. Гуманітарна аура нації і дефект головного дзеркала / Ліна Костенко. – К.: Видавничий дім «KM Acadtmia», 1999. – 32 с.
10. Літературознавчий словник-довідник / Р. Гром'як, Ю. Ковальов та ін. – К.: ВЦ «Академія», 1997. – 752 с.
11. Пастернак Б. Доктор Живаго / Б. Пастернак // Собр. соч.: В 5 т. – М.: Худож. лит., 1986–1991. – Т 3. – 734 с.
12. Руденко М. Найбільше диво – життя / М. Руденко. – К.: ТОВ «Видавництво “КЛІО”», 2013. – 696 с.
13. Сверстюк Є. Зачарований життям / Є. Сверстюк // Руденко М. Найбільше диво – життя. – К.: ТОВ «Видавництво “КЛІО”», 2013. – С. 7– 18.
14. Словник української мови (СУМ): В 11 т. – К.: Наукова думка, 1970–1980. – Т. 2. – 550 с.
15. Таран Л. Ирина Жиленко: человек созидающий – человек, празднующий жизнь [Електронний ресурс] / Л. Таран. – Режим доступу: http://gazeta.zn.ua/article/print/CULTURE/irina_zhilenko_chelovek_sozidayuschiy_chelovek_prazdnuyuschiy_zhizn.html
16. Терен Т. Неопублікована розмова з Анатолієм Дімаровим: Шкодою, що в такий страшний час жив, коли не можна було писати правду [Електронний ресурс] / Т. Терен, спеціально для УП.Життя 07. 07. 2014. – Режим доступу: <http://life.pravda.com.ua/person/2014/07/7/174315>

В статье человеческий документ последнего времени (2011–2013 гг.), посвященный эпохе украинского шестидесятилетия, представлен неотъемлемой емкой составляющей литературного процесса, который воспринимается «как единый духовный организм» (О. Гончар); детально проанализирована поэтика названий воспоминаний, рассмотренных как целостный текст и в диалогических отношениях, четырех авторов – Н. Руденко («Найбільше диво – життя»), И. Дзюбы («Не окремо взятє життя»), И. Жиленко («homo feriens»), С. Кириченко («Люди не зі страху»), в частности, охарактеризована специфическая структура заголовков, отвечающая тому закодированному в них художественно-философскому содержанию, которое разворачивается в тексте произведений, и являющаяся афористическим выражением мировоззренческих и жизненных позиций, не только каждого из авторов, но всего поколения украинских шестидесятников.

Ключевые слова: афоризм, контекст, концепт, человеческий документ, нарратив, поэтика, структура, текст.

In the article human document of the last time (2011–2013 years) devoted to Ukrainian Sixties epoch is presented as an integral part of the literary process, which is apperceived «as the only spiritual organism» (O. Honchar), poetry of memories titles taken as a holistic text and in dialogical ways is analyzed, the four authors – N. Rudenko («The greatest miracle – life»), I. Dziuba («Not of a single life»), I. Zhylenko («Homo feriens»), S. Kyrychenko («People are not from fear»), specific structure of the titles is characterized which corresponds to encoded artistic and philosophical content, which takes place in the works, and serves as aphoristic expression of a worldview and attitudes, not only of each author, but of all generations of Ukrainian Sixties.

Key words: aphorism, context, concept, human document, narrative, poetics, structure, text.

Одержано 21.04.2014.